

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ПЛОХІЙ С. ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАЦІЙ. ДОМОДЕРНІ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ, РОСІЇ ТА БІЛОРУСІ / СЕРГІЙ ПЛОХІЙ. – КИЇВ: КРИТИКА, 2015. – 430 С.

У IV ст. звичними були вуличні суперечки щодо догматичних тем. За словами Григорія Богослова, “прислуга, не раз бита, що втекла з рабської служби, поважно філософствує про недосяжне”. На відміну від сучасної людини це нікого не дивувало, бо, сперечаючись про слова і визначення, тодішні християни відстоювали життєве, практичне й екзистенційне. Те, що сьогодні звемо ідентичністю. Зі свого боку, візантійці, напевно, залишилися б байдужими до наших суперечок з приводу існування єдиної руської народності чи трьох народів-націй у старокриївські часи, в яких ми відстоюємо коріння власної ідентичності.

Богослів'я та історія, за такого підходу, – різні способи вираження онтологічного прагнення людини до ідентичності. Вони забезпечують мову й категоріальний апарат для вираження та вибору ідентичності людям з різним типом світогляду. Модерна людина наскрізь історична, навіть тоді, коли зовсім не знає історії. Словами Ф. Ніцше, тільки завдяки здатності використовувати минуле для життя і бувше знову перетворювати в історію, людина стає людиною [1, с. 166]. Вона шукає себе в минулому, так само як візантійці шукали себе в Бозі.

Завдяки історії конструюється сучасний світ національних держав, забезпечується легітимність традиції, окреслюються колективні ідентичності, з-поміж яких домінуючою є національна. Тому суперечки щодо того “откуда есть пошла Руская земля...” сьогодні мають значно більше значення, ніж для літописця Печерського монастиря. Можна навіть сказати, “откуда есть пошла Руская земля...” – єдине справжнє питання східнослов'янських історіографій, без відповіді на яке не мислима жодна ідентичність в минулому і сучасності. Навіть широко пропагований “Русский мир” апелює до її конструктів.

Норманська суперечка XVIII ст. започаткувала потік концепцій, теорій і схем, у яких наукова достовірність тісно переплелася з політичною доцільністю та фальсифікаціями. Іноді здається, що історична правда цікавить хіба-що антиквара. Важливо не те, що було, а те як має бути, бо така оруелівська реальність: “минуле не просто змінюється, воно змінюється безперервно”. На правді спекулюють, підмінюючи її гіпотезами, які, в кращому випадку, доводять ймовірність певної версії минулого. Т. Снайдер іронізував, що найефективніші національні ідеї сприймають минуле помилково. Тому завдання дослідника не виправляти національні міфи, а розкрити політичні й соціальні умови, за яких ті народжуються і стають впливовими [2, с. 34]. Може дійсно, до історії варто ставитися не як до правди, а як... історіографії?

Здається, з цього розпочалася робота відомого медієвіста Сергія Плохія над питанням походження слов'янських націй. Крок за кроком, блукаючи лабіринтами історіографії, полемізуючи з попередниками, він шукає відповіді в джерелах. І хоча пошук обумовлений загальними методологічними складнощами роботи з середньовічними документами та можливостями інтерпретувати на їх

основі дійсність, дослідник скрупульозно аналізує фрагменти, в яких відображена ідентичність авторів.

Монографія “Походження слов’янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі” заслуговує на увагу хоча б тим, що є зразком добротної наукової продукції, з сучасною методологією, обґрунтованим категоріальним апаратом та чітким баченням проблеми. Щоб переконатися в цьому, достатньо ознайомитися зі вступом і висновками. Деталі традиційно проаналізовані в основній частині. При цьому книга цікава вже тим, що С. Плохій проводить український наратив через чистилище західної методології, пропонуючи нетрадиційне вирішення традиційного питання.

Услід за Я. Грицаком можна було б сказати: це ще одна книжка про націоналізм. Проте, власне модерного націоналізму на сторінках книги читач багато не знайде. Він присутній хіба-що в історіографічних національних канонах, які стали породженням епохи націоналізму. Автор зупинився в його передпокої, і замість того, щоб вчергове “знаціоналізувати” східнослов’янську історію, запропонував “нову модель східнослов’янського етнонаціонального розвитку” та переосмислення “історії східних слов’ян” (с. 390). С. Плохій виклав цілісний погляд на проблему, концептуальна критика якого навряд чи доцільна в межах даної рецензії. Той, хто її потребує, може звернутися до відповідних параграфів монографії, з викладом альтернативних поглядів на досліджувані проблеми. Бо очевидно, що історіографічні концепції, з якими дискутується, багатьма положеннями залишаються прийнятними.

Загальна методологія роботи породжена відомою суперечкою модерністів і примордіалістів з приводу часу виникнення націй. Автор, симпатизуючи першим, став на бік “ревізійністів”. Їх підхід полягає в дослідженні тривалої часової перспективи, в якому сучасний націоналізм постає одним із чергових виявів етнічної свідомості [3, с. 520]. Але якщо в ранніх роботах “ревізійністів” основна увага зосереджувалася на етнічній ідентичності як основі формування культурної основи нації, то згодом вона розширилася за рахунок політичних і релігійних видів спільнот та ідентичностей [4]. У монографії С. Плохія помітний потяг до широкого тлумачення ідентичностей, у якому етнонаціональні розглядаються під впливом домінуючих у ті часи релігійних, політичних і соціальних.

Автор не шукає нації там, де їх немає, і, водночас, залишає осторонь процес формування модерних націй. У проміжку між ними проаналізовано калейдоскопічний світ ідентичностей – “ситуативних”, мінливих конструктів, породжених взаємодією багатьох дискурсів. Це та не чітка, іноді погано артикульована сукупність проектів, яка в новий час стане умовою виникнення націй, бо “кожна етнічна або національна спільнота, що претендує на статус етносу або нації, мусить мати концепцію спільної ідентичності” (с. 4).

У вступі автор іронізував, що кількість таких ідентичностей більша за одну “єдину давньоруську народність”, але менша за біблійні сімдесят дві. Ключовим проектом ідентичності названо киеворуський, в полеміці до якого, або ж розвиваючи його складові, відбувалося творення наступних ідентичностей. Далі – місцеві ідентичності періоду феодальної роздробленості (галицько-волинська, суздальська, новгородська тощо). Окремий тип руської ідентичності (русько-литовська) допомогло виробити Велике князівство Литовське. Наприкінці XV ст. формується московська ідентичність; на початку XVII ст. – ранньомодерна “руська нація” в Речі Посполитій; наприкінці XVII ст. – російська імперська ідентичність, а дещо згодом, на початку XVIII ст., у боротьбі з нею, – малоросійська (українська).

Фрагментація середньовічного світу, до якої вдався автор у пошуках ідентичностей вкотре показала уразливість національних синтезів. Їх здатність

уніфікувати, творити стійкі континууми, непомічання розмаїття орієнтацій і лояльностей еліт, надзвичайно приваблива для політиків, але при цьому часто розходиться з дійсністю. С. Плохій повернув середньовіччя, принесене в жертву націям, самому собі, дозволив йому говорити різними голосами. Бо, очевидно, хоча створені проекти ідентичності лягали в основу наступних, найперше, вони обстоювали інтереси своїх творців у викликах епохи. Тому логічно, що до кінця XVIII ст. етнонаціональні ідентичності посідали другорядне місце супроти ідентичностей і лояльностей інших типів: родинних, кланових, групових, регіональних, династичних і релігійних (с. 6). Необхідно було ще багато часу та глибинних суспільних трансформацій у напрямку модерну, аби націоналізм став основою колективної ідентичності.

На сторінках монографії показано динамічний і рухливий простір середньовіччя і раннього нового часу, який осмислював себе Руссю, і через це ворогував, протиставляв, запозичував, відштохував. Проводячи демаркаційні лінії між різними ідентичностями, автор доводить існування чіткого відчуття окремішності між ідентичностями Києва і Москви. Якщо релігійний фактор апелював до єдності, то всі інші підкреслювали “інакшість”, отожд, ні про яке “возз’єднання” не могло бути мови. Але при цьому, не тільки спільна історична спадщина, але й діючі соціальні інститути, в першу чергу церква, продукували об’єднуючі смисли. Взаємно відгороджуючись, різні ідентичності потребували одне одного. Бо жодна ідентичність не мислима без “іншого”.

Боротьба за київську спадщину взагалі може розглядатися в якості визначальної для вироблення власної ідентичності. Названі ідентичності могли співіснувати в часі, конкурувати, або взаємоперетинатися. Так, концепт “Руська земля”, що засадничо охоплював землі навколо Києва, Чернігова і Переяслава, наприкінці XIII ст. перебрали галицько-волинські еліти, в першій третині XIV ст. – володимиро-суздальські, у середині XV ст. – смоленські тощо. У XVII ст. до київської спадщини апелювала Московська Русь, а руська нація в Речі Посполитій бачила себе спадкоємницею. При цьому середньовічний світ і світ раннього нового часу породжували чимало випадків гібридних ідентичностей. Так, русько-литовська ідентичність поєднувала лояльність до литовського володаря та осібної руської культурної спадщини, а значну роль у створенні російської імперської ідентичності відіграли представники київських церковних кіл.

Такий підхід приводить до логічного питання – наскільки закономірним/випадковим було формування модерних слов’янських націй? Річ у тому, що наявність кількох проектів ідентичності, ставить перед наступниками проблему вибору. Т. Снайдер, досліджуючи модерні ідентичності Польщі, України, Литви, Білорусі, зауважив, що кожен модерний націоналізм ігноруватиме очевидні ранньомодерні традиції, надаючи переваги тягlostі від часів середньовіччя [2, с. 19]. На практиці це означає, що творці слов’янських ідентичностей кілька разів відкривали для себе ті чи інші аспекти київської спадщини. А О. Толочко переконливо показав, що навіть на початку XIX ст. росіянам необхідно було “відкривати” Малоросію і Київську Русь [5]. Очевидно, що вирішення цієї проблеми вимагає виходу межі внутрішнього східнослов’янського дискурсу, зокрема, глибшого вивчення ролі польського чинника після “вічного миру” 1686 р. Адже українська ідентичність розвивалася не тільки в межах Гетьманщини, але й поширювалася на простір культурного домінування поляків.

У будь-якому випадку, молоді націоналізми, які, за Е. Гелнером, “іноді перетворювали попередні культури на нації, іноді винаходили їх” [5, с. 83], творчо використали попередні проекти. Світ домодерних ідентичностей став основою подальшого націотворення: модерна російська нація виростала з

російського імперського проекту, українська нація розвинулася з українського/малоросійського проекту Гетьманщини. Білоруський національний проект базувався на руській ідентичності, яка раніше розвинулася у Великому князівстві Литовському, але не змогла витворити окремішню ідентичність у ранньомодерну добу (с. 396).

Монографія С. Плохія виразно формулює відомий парадокс української історії – історична причетність до київського спадку та участь у формуванні спільних проектів із російськими та білоруськими елітами, виразно конфліктує з модерними прагненнями відмовитися від них на користь особного національного проекту та привласнення Київської Русі. Практично це зводиться до того, що вслід за Володимирською іконою, Москва отримала назву, вкорінену в київську спадщину та кафедру київських митрополитів. Сучасні наміри вибудовувати національні проекти в Україні, Росії, Білорусі мають не відкидати спільні риси, а творчо вплітати в загальну канву історії. Отож, у питанні про ідентичність годі ставити крапку, хоча б тому, що остання перебуває в постійному творенні. Потрібно пам'ятати, що спільні чи то спірні сторінки минулого не є доконечною умовою єднання, бо головне в ідентичності – вибір.

Список використаних джерел

1. *Ницше Ф. О Пользе и вреде истории для жизни* // Ницше Ф. Сочинения в двух томах / Фридрих Ницше. – Т. 1. – М.: Рипол классик, 1997. – С. 159–231.
2. *Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999.* / Тімоті Снайдер. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.
3. *Армстронг Дж. Нації до націоналізму* / Джон Армстронг // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 520–528.
4. *Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка* / Ентоні Сміт. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.
5. *Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке* / Алексей Толочко. – К.: Laurus, 2012. – 256 с.
6. *Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм* / Ернест Гелнер. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

**Леся Алексієвець (Україна),
Ярослав Секо (Україна)**